

1. **Байбурин А.К.** Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. — СПб., 1993.
2. **Богатырев П.Г.** Вопросы теории народного искусства. — М., 1971.
3. **Грицак Євген.** Дитина в українських народних повір'ях // Неопалима купина.—№ 3-4.— 1995.
4. **Онищук Антін.** Народний календар у Зелениці, Надвірнянського повіту (на Гуцульщині) // Матеріали до української етнології. — Т. XV. — Львів, 1912.
5. **Познанский Н.** Заговоры. Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул. — Петроград, 1917.
6. **Простонародные приметы** и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах. Собрал в Витебской Белоруссии Н.Я.Никифоровский. — Витебск, 1897.
7. **Шухевич Володимир.** Гуцульщина. В 5 частинах.-2-е видання.-Ч.3.-Верховина, 1999.
8. **Si. Dor.** — Elektroniczny przedruk “Siownika jzyka polskiego” pod red. W.Doroszewskiego. — <http://www.pwn.com.pl>
9. **Werecko F.** Przyczynek do lecznictwa ludowego // Materiaiy antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. T.1. — Krakow, 1896.

А. Л. Порожнюк

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ДИНАМІКА В СИСТЕМІ НОМІНАЦІЙ ЇЖІ ТА ПИТВА

Резюме

На матеріалі словникових дефініцій простежуються зміни в семантиці назв їжі та питва. Лексика досліджується як цілісна система з її глибинною внутрішньою структурою.

Ключові слова: лексика, семантика, система, значення.

Summary

On the basis of the vocabulary definitions, the transformations in the semantics of the names of food and drinks have been observed. The words are studied as a complex system with its deep inner structure.

Key words: lexics, semantics, system, meaning.

В одній із своїх праць А.А.Москаленко зауважив, що “мовознавці багато уваги приділяють вивченню лексики рідної мови” [1:3]. Ці слова вченого є актуальними і сьогодні, коли дослідження лексичного шару мови вийшло на якісно новий рівень. Загальноновизнаним фактом стало розуміння лексики як системи, що формується цілком природним шляхом і становить собою структуровану цілісність, в окремих ланках якої виникають час від часу

зміни. Показовою в цьому зв'язку є лексика на позначення їжі (страв) і напоїв. Давня за походженням і органічно пов'язана з історією українського народу, ця лексика цікавила мовознавців у різних аспектах свого буття: щодо збереження в ній праслов'янської спадщини, особливостей діалектного вжитку, етимології, семантичної сутності тощо.

Пропоноване дослідження є спробою представити відповідний шар лексики як цілісне системне утворення, до складу якого входить низка лексичних підсистем. Останні, як засвідчили наші спостереження, є цілком відкритими структурами, які хронологічно змінюють свої характеристики, що, у свою чергу, позначається на системі цієї лексики в цілому. Лексикографічний матеріал двох чи не найвизначніших словників української мови початку та кінця ХХ ст. — “Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка (далі — Б. Гр.) та “Словника української мови” в 11-ти томах (далі — СУМ) — дав змогу чітко виокремити групи лексики на позначення їжі та питва, виявити кількісне наповнення їх, простежити за змінами у лексичному складі та в семантичній структурі окремих номінацій.

До системи назв їжі та питва увійшли такі групи лексики (перша цифра — кількісний показник назв у Б. Гр., друга — у СУМі):

– назви хліба, хлібобулочних виробів	66 — 41
– назви страв із борошна	96 — 103
– назви борщу, юшки та інших перших страв	15 — 27
– назви м'ясних і рибних страв	21 — 68
– назви страв із крупів	18 — 20
– назви приправ до страв	9 — 16
– назви молочної їжі, страв з яєць	52 — 44
– назви страв із овочів	15 — 19
– назви страв із фруктів	7 — 7
– назви спиртних напоїв	61 — 109
– назви безалкогольних напоїв	19 — 30
– назви солодких страв	0 — 9

Помітні зрушення відбулися у групі номінацій хліба та хлібних виробів. Виявилося, що зі словника сучасної мови “зникло” чимало слів. Втрачені лексеми утворили цілісні мікросистеми, які уві-

брали назви хліба за певними його ознаками, як-то: а) за складниками хліба: *адзимка* (з неквашеного тіста), *бухінка* (з пшениці чи гречки), *голина* (з відбірного зерна, крім вівса), *грисяк* (з висівок), *каленик* (з ягодами калини), *мандебуряник* (з домішками картоплі), *маторжун* (з кукурудзяної муки і зелені), *мелайник* і *милай* (з кукурудзи), *овсяник* (з вівса), *осух* (сухар вівсяний), *прісняк* і *прісняник* (з прісного тіста), *пшеничник* (з білої пшениці), *франзоля* (з білої пшениці, овальний), *чорниш* (з темного борошна); б) за призначенням хліба: для весілля — *балець*, *дивень*, *лежень*, *перепісць*, *шишка*; для Великодня — *папушник*, *посвячене*; для окремих людей — *кольо*, *кукуц* (для дітей), *підпасичик* (для пастухів), *легкодушник* (для жебраків); в) за якістю хліба: *глевчак*, *глев'як*, *глевтяк*, *намішувальник*, *паленя*, *разовий*; г) за розміром хліба: *підпалок*, *кулибка*, *засадьок*, *партика*.

У цілому склад лексики на позначення хліба, хлібних виробів у СУМі помітно зменшився. Із 66 назв (Б. Гр.) залишилося лише 27, до яких долучилося ще 14. Новаціями, що поповнили словник сучасної мови, стали назви хліба за його складниками — *арнаутка*, *лободяник*, *ячник*, за особливостями форми, розміру хліба — *буханка*, *буханчик*, *батон*, *колобок*, *репаник*, *хлібець*, *чурек*, за призначенням — *проскура*, а також назва хліба з просіяного на ситі борошна — *ситник*. Зауважимо, що СУМ подає і синоніми до назви власне хліба — старослов'янізм *насуцник* і розмовний його варіант *насушник*.

У системі номінацій хліба відзначено зміни не лише кількісного характеру, а й якісного, що стосуються семантики окремих назв. Так, приміром, спостерігається розширення ЛЗС *перепічка*, яке, крім пасочки, стало позначати і корж. Деяку семантичну видозміну помічено і в ЛЗС *колобок*; у Б. Гр. це “перепічка круглої форми”, а за СУМ — “невеликий хлібець круглої форми”.

Розвиток омонімічних значень ілюструє в СУМі іменник *ситник*: 1) майстер з виготовлення сит; 2) хліб; 3) трав'яниста рослина. Словник Б. Гр. подає лише перше значення цього слова.

Втрату одного ЛСВ і розвиток натомість іншого засвідчує семантика багатозначного слова *кисляк*. У Б. Гр. це назва хліба і назва кислого молока, а за СУМ — лише кислого молока, а також нудної, скиглячої людини.

Отже, в цілому система номінацій хліба, хлібних виробів кількісно значно скоротилася, а семантична структура окремих назв у тій чи іншій мірі трансформувалася. Важливо, що значна кількість “зниклих” або семантично видозмінених слів і по сьогодні активно функціонує в українських діалектах, про що свідчать численні дослідження вітчизняних мовознавців.

На противагу згаданій вище групі лексики система назв м'ясних і рибних страв у сучасній мові помітно розширилася — 68 назв проти 21 у Б. Гр. Сучасний словник української мови увібрав усі назви страв згаданої групи, що фіксуються у словнику Б. Гр., окрім іменника *гижки*, що позначав драгли, холодець. На динаміку семантичної структури саме цього праслов'янського слова мовознавці неодноразово звертали увагу у своїх дослідженнях [2:50]. Розширення системи назв м'ясних і рибних страв пов'язане насамперед з активним засвоєнням відповідної лексики з інших мов — англійської, французької, німецької, італійської, турецької та ін.: *бекон, біфштекс, лівер, ромштекс, антрекот, котлета, рулет, фрикасе, паштет, шніцель, сарделька, кендюх, шашлик* тощо. Збільшення кількісного складу цієї групи в сучасній українській мові зумовлене також появою назв страв, що творяться від назв тварин, частин їх тіла, з яких готується їжа: *каплун, курка, індик, індичка, мозок, окіст, окорок, шлунок* і т. ін.

У системі номінацій м'ясних і рибних страв теж мають місце окремі семантичні зрушення. Так, значно звузилась у сучасній мові семантика іменника *драгли*. По суті, сьогодні це однозначне слово на позначення певної їжі. За словником Б. Гр. за цією лексемою фіксується три значення: *драглиста речовина; їжа; рослина*.

Як моносемічні сьогодні сприймаємо також іменники *шинка* (раніше мало значення копченого м'яса, а також дощечки для тканя), *кров'янка* (позначало ковбасу і кров) та деякі інші.

У більшості назв семантичні зрушення пов'язані насамперед із розширенням семантичного обсягу слова у сучасній мові. Так, багатозначними стали слова, що позначають нині не лише страви: *м'ясо, сальник, потравка, студенець, кендюх, мозок, риба, шлунок* тощо. Чи не найбільше значень з'явилося у іменника *мозок*: 1) центральний відділ нервової системи; 2) розум; 3) керівний центр; 4) страва; 5) кістковий мозок.

Помічено, що зрушення в семантичній структурі слова не завжди призводять до зникнення чи появи окремих ЛСВ. Так, за словником Б. Гр., іменник *голубці* означає спечені з тіста фігурки птахів до дня 40 святих, а за СУМ — це лише назва страви з м'ясного зазвичай фаршу.

У цілому склад лексики на позначення м'ясних і рибних страв зазнав у своєму розвитку найбільших кількісних змін, що вочевидь зумовлено позамовними чинниками.

Дослідження різних системних утворень на позначення їжі та напоїв виявило такі їх особливості: 1) найрозгалуженішою була і залишається система номінацій страв із борошна; 2) найвужче представлена у словнику Б. Гр. та СУМі система назв страв із фруктів. Лише ця група номінацій не зазнала кількісних змін, але наявні зміни лексичного складу: замість іменників *гамула*, *грущанка*, *леквар*, *повидлянка* (Б. Гр.) з'явилися *варення*, *джем*, *пастила*, *самбук* (СУМ); 3) кількісно зменшилась у сучасній мові система лексики на позначення хліба, хлібних виробів, а також склад лексики на позначення молочної їжі та страв із яєць; 4) лише в СУМі фіксується лексика, що склала нову системну єдність — назви солодких страв, ласощів типу *безе*, *желе*, *ескімо*, *морозиво*, *сніжки*, *суфле* тощо; 5) без особливих кількісних змін залишилася система назв безалкогольних напоїв, але помітно зросла кількість назв спиртних напоїв. Поповнили цю групу назв переважно іншомовні лексеми: *абрикотин*, *абсент*, *бенедиктин*, *бордо*, *кагор*, *крюшон*, *лафіт*, *шартрез*, *вермут*, *шнапс*, *гроз*, *джин*, *портер* та інші; 6) у всіх системних утвореннях на позначення їжі та напоїв переважає багатозначна лексика; 7) у структурі лексичного значення значної кількості номінацій їжі та питва мають місце різного типу семантичні зрушення; 8) семантика окремих багатозначних слів дає змогу включати їх до різних лексичних групувань, напр.: *запіканка* — це і горілка, і страва, що готується запіканням; 9) більшість номінацій їжі та питва є стилістично нейтральними, хоч у сучасній мові деякі з них сприймаються як діалектні (32 назви), розмовні (26), застарілі (22), рідковживані (11).

1. Москаленко А.А. Лексика української літературної мови другої половини XIX — початку XX ст. — Одеса, 1970.
2. Москаленко А.А. Українська лексика першої половини XIX ст. — Одеса, 1969.
3. Словарь української мови: В 4 т. / Упоряд. Б. Грінченко. — К., 1958 — 1959.
4. Словник української мови: В 11 т. — К., 1970 — 1981.

Л. І. Синявська

КОНЦЕПТ “СВОБОДА” В ДРАМАТУРГІЇ Л. УКРАЇНКИ

Резюме

У статті досліджуються різні типи концепту “свобода” — фізичний, естетичний, етичний, які у драматургії Л.Українки представлені різними видами сем.

Ключові слова: концепт, свобода, сема, архісема, диференційна сема.

Summary

In this article the author investigates the different types of concept “freedom” (physical, aesthetical, ethical), which are presented in works by L.Ukrainka by various kinds of seme.

Key words: concept, freedom, seme, archseme, differential seme.

Концепт “свобода” відіграє у творчості Л.Українки надзвичайно важливу роль. Він пов’язаний із філософсько-естетичними поглядами письменниці і досить плідно представлений у багатьох її творах. Концепт можна визначити як явище одного ряду з поняттям (внутрішня форма слова концепт і поняття однакова, бо концепт є калькою латинського *conceptus* “поняття”). Однак термін поняття частіше фігурує в логіці й філософії, тоді як концепт все частіше використовується в культурології, мовознавстві, літературознавстві.

Для дослідження тексту художнього твору доцільніше використовувати термін концепт, а не поняття, оскільки воно є похідним від слова концепція, яке включає загальну характеристику світовідчуття автора. У сучасних дослідженнях Ю.С.Степанова концепт визначається як “згусток культури у свідомості людини: те, у вигляді чого культура увіходить до ментального світу людини... й те, за посередництвом чого людина — пересічна, звичайна — сама увіходить до культури, а в деяких випадках і впливає на неї”